

agenta Ozne) v Sloveniji. Prizadeval se je za vključitev Primorske k Jugoslaviji (članki v *Primorskem dnevniku*), pri tem pa je naletel ne le na nerazumevanje pri nekaterih svojih sobratih (skupina pri *Primorskem Slovencu*), marveč tudi pri cerkveni oblasti, pri škofu Santinu. Ta ga je suspendiral »a divinis«, kasneje mu je Vatikan odvzel duhovniški stan, vendar je pred vročitvijo zadevnega dekreta umrl.

Gradivo, ki ga je objavila in z opombami opremila Nevenka Troha, je iz Arhiva Slovenije in Pokrajinskega arhiva Koper, objavljeni so tudi nekateri Ščekovi članki iz *Primorskega dnevnika*. To kaže, da je bil sestavljavcem knjige v prvi vrsti namen prikaz kompleksnosti Ščekove osebnosti in ne striktno objavljane tistega, kar naj bi prišlo izpod njegovega peresa. V celoti obsega čas po drugi svetovni vojni 80 dokumentov. V njih komunicira Šček s slovensko oblastjo na Primorskem, predvsem s njenima predstavnikoma Borisom Kraigherjem (oslovlja ga: Dragi Janez! ali Dragi tovariš Janez!) in Brankom Babičem.

Knjiga Ščekove korespondence zajema le del epistolarija, ki je sicer obširen in raznovrsten. Zagotovo ni zadnja pozornost, ki jo znanamci namenjajo izjemni osebnosti primorske slovenske zgodovine 20. stoletja.

Branko Marušič

Chiesa e società nel Goriziano fra guerra e movimento di liberazione – Cerkev in družba na Goriškem ter njih odnos do vojne in osvobodilnih gibanj. Ur. France M. Dolinar in Luigi Tavano. Gorizia : Istituto di storia sociale e religiosa in Istituto per gli incontri culturali mitteleuropei; 1997. 399 strani.

V dneh od 26. do 28. septembra 1996 je bilo v Gorici četrto znanstveno srečanje, posvečeno zgodovini goriških katolikov v dvajsetem stoletju – Convegno sui cattolici isontini nel XX secolo. Gre za znanstvena srečanja, ki jih prireja Inštitut za družbeno in versko zgodovino v Gorici in so zelo pomembna, ne samo zato ker izpopolnjujejo pomanjkljivo obdelano cerkveno zgodovino, temveč tudi zato ker prispevajo k raziskavam kompleksnejše problematike sodobne zgodovine Goriške, ki je bila v primerjavi z italijanskim in slovenskim, zgodovino pisjem o Trstu in Istri, vedno zapostavljena. Tokratna tema simpozija je bila: Cerkev in družba na Goriškem ter njun odnos do vojne in osvobodilnih gibanj. Srečanje sta organizirala Inštitut za družbeno in versko zgodovino ter Inštitut za srednjeevropska kulturna srečanja, s sodelovanjem drugih ustanov, tudi ljubljanskega Inštituta za novejšo zgodovino. Pokroviteljstvo sta prevzeli zunanji ministrstvi obeh držav in predsedstvo deželnega sveta Furlanije – Julijske krajine. Slabo leto po simpoziju je njegova vsebina zagledala luč sveta v zborniku, ki sta ga uredila Luigi Tavano ter France Martin Dolinar. Obsega 23 referatov in 3 prispevke iz razprave, 14 avtorjev je italijanske narodnosti 12 pa slovenske. Kvaliteta referatov je različna, zato so v knjigi zapisani kot »predavanja in poročila« – »relazioni e comunicazioni«, vsi avtorji niso po poklicu zgodovinarji, mnogi med njimi so duhovniki.

V primerjavi s prejšnjimi tremi znanstvenimi srečanji prinašata zadnje srečanje in zbornik dve pomembni novosti. Prva je dvojezičnost simpozija in objave, druga noviteta so nekatere tematike, katerih raziskava je bila omogočena šele v devetdesetih letih, potem ko so postali dostopni nekateri novi viri. Sicer pa večjezična mednacionalna srečanja med italijanskimi in slovenskimi oz. jugoslovanskimi zgodovinarji o problematiki prostora, kjer se stikajo in prepletajo trije narodi, tudi v preteklosti niso bila redkost. Naj spomnim na simpozije, pri katerih je sodeloval naš Inštitut za novejšo zgodovino: Italijanski in slovenski socialisti v dobi Henrika Tume, bil je v Trstu leta 1977, katerega referati so objavljeni v obeh jezikih v Prispevkih za zgodovino delavskega gibanja (1977); L'imperialismo italiano e la Jugoslavia, v Anconii istega leta (Urbino 1981); Politična in družbena vprašanja v Julijski krajini v letih 1920–1930, ki je bil v Trstu in v Kopru 1980. leta (PZDG 1981); Le minoranze etniche europee di fronte al nazismo ed al fascismo, v italijanskem in francoskem jeziku v Aosti 1984; Trst 1941–1947, v Trstu leta 1986, referati so objavljeni ločeno v dveh zbornikih (Koper 1988); Veneto e Slovenia, due culture per l'Europa, ki je bil v Benetkah 1988. leta (Vicenza 1990); Ruolo della presenza slovena nell'area goriziana, v Gorici 1989. leta (Etnia e sviluppo, ISIG-SLORI, Gorica 1992); Od Rapalla do Osima, v Kopru 1995. leta (Annales 1996) in prav nazadnje, ob petdesetletnici pariške mirovne pogodbe septembra 1997 v Kopru in Novi Gorici. Še več srečanj med zgodovinarji z obeh strani meje je bilo, vendar so prav redke izdaje vseh referatov v obeh jezikih, saj to terja veliko napora, predvsem pa sredstev. Delo, ki ga danes predstavljamo, ima torej posebno težo z jezikovnega vidika, saj je dostopno bralcem in strokovnjakom obeh narodnosti. Medtem ko so referati slovenskih avtorjev v celoti prevedeni v italijanščino, so referati italijanskih prevedeni v slovenščino le v povzetkih, ker je na naši strani zmanjkalo sredstev, kot je povedal urednik, res pa je tudi, da slovenska stran, predvsem tista, ki je zainteresirana za obravnavano tematiko, praviloma razume italijanski jezik, ne pa tudi obratno.

Vsebinsko zbornika je mogoče razdeliti na sklope, ne samo s stališča obravnavane tematike, temveč bolj z vidika, kaj prinaša italijanski javnosti in kaj slovenski. Gre torej za vprašanje, koliko utegne pričujoča

knjiga prispevati k spoznavanju skupne zgodovinske preteklosti dveh sosednjih narodov, in še posebej, koliko utegne prispevati k recipročnemu razumevanju različnih, tudi nasprotujočih si interpretacij določenih procesov in dogodkov, ki so skupni obema narodoma. V uvodu je Giancarlo Valdevit zapisal, da je bila tokrat »goriškemu območju zaupana vloga opazovalne točke, ki naj bi omogočila odkriti prepletanje srečanj in stikov, sožitij in spopadov (tudi krvavih), sredi katerih sta se znašli italijanska družba na skrajnem severozahodnem delu države in tista – predvsem slovenska – tostran in onstran 'gibljive meje'.« (XI)

Dve uvodni poročili (avtorja Gabriele De Rosa in Jože Pirjevec) zajemata širši italijanski in jugoslovanski prostor. De Rosa obravnava italijansko odporniško gibanje v raznovrstnosti verskega življenja in ovrednoti tiste sive cone v italijanski rezistenci, ki so jih tvorile verske skupnosti in Cerkev, a so bile doslej zanemarjene. Rezistenca je last vseh, ugotavlja avtor, mimo ideološke dialektike; posredovalno delo duhovščine je preprečilo državljansko vojno; razpad Italije 8. septembra 1943 pa po njegovem ne pomeni katastrofe, temveč preporod, tudi moralen, nacije. Pirjevec obravnava etnično vprašanje in mednarodni položaj v Julijski krajini med vojno, razloži načrte o povojni pripadnosti Julijske krajine, ki so nastali na slovenski in italijanski strani in v mednarodnem kontekstu. Povojno nasilje – fojbe, pripisuje dejstvu, da Tito na tem področju ni bil dovolj trdn v sedlu in da je šlo za ideološko politično čiščenje, nikakor pa ne nacionalno.

Sledi sklop predavanj iz zgodovine Slovencev, ki so po letu 1918 živeli v Jugoslaviji. Vključitev te tematike v znanstveno srečanje na deželni ravni je novost, saj tokrat torej ni bilo govora samo o Julijski krajini, o primorskih Slovencih in Italijanih, o Trstu in nacionalnih nasprotjih, kar je že desetletja predmet razprav naših skupnih simpozijev, pač pa tudi o splošni slovenski zgodovinski problematiki, ki je italijanski javnosti neznana in utegne prispevati k boljšemu medsebojnemu poznavanju. Zahvala gre obema goriškima inštitutoma, ki sta priredila simpozij in izdala zbornik ter s tem prispevala k širjenju znanja o naši slovenski preteklosti onstran državne meje.

Z izjemo Janka Prunka, ki daje splošno podobo političnega, ekonomskega, socialnega in kulturnega življenja Slovencev med dvema vojnama v Kraljevini Jugoslaviji, so referati tega sklopa posvečeni zgodovini Cerkev in vernikov v Jugoslaviji, kar je tudi za slovensko zgodovino pisje precejšnja novost. Anton Štrukelj daje pregled strukture in organizacije katoliške cerkve v Jugoslaviji do današnjih dni, ob njej pa predstavlja tudi pravoslavno cerkev in vernike bizantinskega obreda. Zgodovino katoliške cerkve v Sloveniji od prve vojne do konca druge vojne obravnava France Martin Dolinar, ki je o podobni tematiki objavil že več razprav tudi v italijanskem jeziku in je bil tudi soorganizator simpozija ter urednik zbornika.¹ Dve predavanji sta posvečeni Cerkvi v Sloveniji v času druge svetovne vojne oziroma katolikom, katerih življenje so tako ali drugače pogojevale pa tudi pregnale tri različne politične sile: italijanski okupant v Ljubljanski pokrajini, nemški na severu in nato v celi Sloveniji ter rastoče narodnoosvobodilno gibanje ali slovenska Osvobodilna fronta. Tone Ferenc obravnava usodo Cerkve pod nemško in pod italijansko okupacijo, pri čemer je ugotovil 64 usmrčenih slovenskih duhovnikov iz ljubljanske in mariborske škofije: 32 so jih usmrtili partizani, 9 Nemci, po enega madžarski in italijanski okupator (ta po nesreči) 8 ustaši, 2 četniki, 4 so umrli v nemških taboriščih, v vojnih dogodkih pa je izgubilo življenje 7 duhovnikov. Drugo stran medalje, odnos Osvobodilne fronte do katolikov v Sloveniji, obravnava Tamara Griesser-Pečar. Ugotavlja, da je bil ta odnos pogojen z ekskluzivizmom Osvobodilne fronte, ker je zastopala ideološko-politične cilje Komunistične partije Slovenije; ekskluzivizem ni prenesel ne nasprotnikov ne sopotnikov, zato je prišlo do njihovega nasilnega odstranjevanja in onemogočanja. Na drugi strani pa je Cerkev kategorično odklanjala sodelovanje z OF, prav zato ker je v njej prevladovala komunistična partija. Problematika za slovensko zgodovino pisje ni nova, nove so nekatere avtoričine interpretacije pa tudi podatki, saj so to tematiko povojni slovenski zgodovinarji iz znanih motivov enostransko obravnavali ali zanemarjali, ne nazadnje zaradi nedostopnosti virov.

Tretji sklop referatov obravnava lokalne razmere, to je razmere na Goriškem, katerim je bil simpozij tudi posvečen. Referati slovenskih in italijanskih avtorjev obravnavajo različne tematike, ki se dopolnjujejo in v končni fazi ustvarjajo celovitejšo podobo dogajanja. Kompleksne teme so Branka Marušiča o političnem in kulturnem življenju goriških Slovencev med obema vojnama, pri čemer je prikazana manj znana goriška kulturna zgodovina; dalje Borisa Mlakarja o slovenskem narodnoosvobodilnem boju na Goriškem in Luciana De Cillija o italijanskem narodnoosvobodilnem boju na istem prostoru. Na isti prostor je umeščen še referat Franca Kralja s pregledom cerkvenega in verskega položaja Slovencev na Goriškem v razdobju od začetka druge vojne do nove razmejitve leta 1947. Tudi na osnovi dokumentov nadškofijskega arhiva v Gorici

¹ La Chiesa cattolica in Slovenia, 1919–1990, v: Il tessuto cristiano della Mitteleuropa, 1919–1989, Gorizia 1994, str. 103–114. Quadro ecclesiastico politico dell'attività dei gesuiti in Slovenia nei secoli 17–18, v: I gesuiti e gli Asburgo, Trieste 1995. Fizionomija in struttura goriške nadškofije (sl. in it.), v: Carlo Michele D'Attems, primo arcivescovo di Gorizia, 1752–1774, II, Gorizia 1990. La situazione ecclesiastica amministrativa nella Slovenia odierna nel tempo del primo arcivescovo a Gorizia Carlo Michele D'Attems, v: Ricerche di storia sociale e religiosa, št. 39, 1991.

obravnavo upravo, versko življenje, goriško sinodo 1941. leta, odnos med slovensko duhovščino in narodno-osvobodilnim gibanjem ter verska združenja.

Povezovalna nit zgodovine Cerkve na Goriškem je bil v tem času, od srede tridesetih let do srede petdesetih let, goriški nadškof msgr. Carlo Margotti. Njemu, njegovi politiki, njegovim stališčem in obnašanju so posvečeni trije referati italijanskih avtorjev. Ti so Italo Santeusani, Giuseppe Del Pozzo in Luigi Tavano. Če poskušam oceniti te referate, moram povedati, da so vsaj za našo, slovensko historiografijo zelo pomembni, referat Itala Santeusanija že zlasti zato, ker je zgrajen na nam docela nepoznatih dokumentih nadškofijskega arhiva iz razdobja 1934 do 1941. Zanimiva je Margottijeva korespondenca s Svetim Sedežem ter s slovenskimi duhovniki v zvezi z »romanizacijo«, beri »italianizacijo« slovenske Cerkve. Ko avtor citira besede samega nadškofa, nam približa klimo dobe in napornih medsebojnih odnosov, ki so bili posledica Margottijevega nerazumevanja slovenske narodnopolitične stvarnosti na tem ozemlju. Vendar je to dejstvo prišlo do izraza šele v razpravi na simpoziju, ki pa ni objavljena. Nadškofov imperativ slovenskim duhovnikom, naj ustanove italijansko katoliško akcijo v slovenski cerkvi, kajti »il Papa vuole«, spominja na podobno prizadevanje reškega škofa Antonia Santina, ko je marca 1934 opozarjal škofo v obmejnih pokrajinah, da je papež žalosten, ker slovenski in hrvaški duhovniki niso hoteli učiti verouka v italijanskem jeziku v tedaj že italianizirani šoli. Učili so ga v slovenščini v takojmenovanih »Sedejevih farnih šolah«. Katoliške akcije, ki bi privedla v slovensko cerkev italijansko organizacijo, pa tudi niso nikoli ustanovili, prosili so za svojo, papežu podrejeno slovensko katoliško akcijo, a jim je Sveti Oče ni dovolil.²

Santesuanijevo študijo dopolnjuje Giuseppe Dal Pozzo, ko primerja Margottijevo cerkveno linijo, kakršno je uveljavljal, ko je bil škof v Istambulu, z ono, ki jo je uvedel v Gorici po prihodu leta 1934. Žal se je Dal Pozzo omejil na to primerjavo in ni posegel globlje v versko življenje na ozemlju, ki je bilo med vojnama vseskozi pogojeno s fašistično raznarodovalno politiko. Pravim žal, da se tega ni lotil, zato ker ima Del Pozzo najbogatejšo dokumentacijo za življenjepis njegovega sorojaka Carla Margottija, dokumentacijo, ki jo že dolga leta zbira v vseh dostopnih arhivih. Analiza teh dokumentov bi utegnila privedi do novih pogledov na odnose med nadškofom Margottijem in slovensko duhovščino.

Margottijevo pot v Gorici zaključuje referat Luigija Tavana, znanega raziskovalca goriške cerkvene zgodovine. Tavano je v prejšnjih zbornikih in v druge objavljene študijah že prikazal podobo tako Sedejevega kot Margottijevega škofovstva; v tem zborniku pa objavlja kratko sintezo zgodovinskega razvoja goriške škofije. Tavanova je ugotovitev, da je bila goriška škofija najbolj mučena škofija v tem delu Evrope, v pričujoči razpravi pa prikazuje konflikt, ki je po razdelitvi škofije med zavezniško cono A in jugoslovansko cono B leta 1945 privedel do končne krize. Črpal je iz bogate korespondence med Margottijem in videmskim nadškofom Giuseppejem Nogaro, iz katere odsevajo Margottijeva čustva in osebne sodbe glede odnosa s podrejeno duhovščino in s Svetim Sedežem, ki sicer niso navzoče v uradnih dokumentih. Teza Luigija Tavana in hkrati kritika slovenskim zgodovinarjem je, da ne gre absolutizirati narodnostne stvarnosti na tem ozemlju in z njo omejevati drže in obnašanja slovenske duhovščine. Njen odpor fašističnemu raznarodovanju ni bil zgolj iz nacionalnih motivov, pač pa ga je pogojevala predvsem potreba po zaščiti vere, pravi. Pove pa, da je bilo imenovanje Margottija za goriškega nadškofa leta 1934 pogojeno prav z narodno-političnim stanjem v tej škofiji, zato mu je Sveti Sedež leta 1945 tudi preprečil umik. Izrabljam priložnost, da čestitam don Luigiju Tavanu in izrazim osebno zadovoljstvo za vse, kar je, kolikor mogoče dokumentirano in objektivno, napisal o naši skupni goriški zgodovini. Primerno bo seznaniti z njegovimi dosežki tudi širšo slovensko javnost.³

Sicer pa se Margottijevega škofovanja dotikajo, več ali manj, tudi vsi drugi avtorji posameznih segmentov goriške zgodovine, zlasti cerkvene. Med njimi so specifične, za nas Slovence manj znane teme treh italijanskih avtorjev. Carlo Borioli piše o Cerkvi in katolikih na tržiškem območju med drugo vojno, Feruccio Tassin obravnava karitativno dejavnosti goriške Cerkve, Guido Botteri analizira verski reviji *Vita nuova* in *L'Idea del Popolo*, ki sta izhajali pod nemško okupacijo od julija 1943 do maja 1945.

Segmente iz goriške cerkvene zgodovine po drugi svetovni vojni so predstavili trije slovenski avtorji. Oskar Simčič je orisal cerkveno strukturo v goriški nadškofiji, ki je ostala v Italiji in v apostolski administraturi, ki je bila ustanovljena v Novi Gorici po priključitvi Primorske k Jugoslaviji. Po dokumentih nadškofijskega arhiva ugotavlja tudi številčno stanje. V še skupni škofiji, pred novo razmejitvijo med državama, je bilo ok. 315 000 prebivalcev z 219 župnijami in 297 duhovniki, od tega 162 Slovencev. Po 16.

²Prim. M. Kacin-Wohinz, Prvi antifašizem v Evropi, Primorska 1925–1935, Koper 1990, str. 159–209.

³Pomembnejša dela: La dimensione e le attività culturali dell'arcivescovo F.B. Sedej, v: Sedejev simpozij v Rimu, Ljubljana 1988. Gorizia: Una diocesi anomala nella storia della Chiesa in Italia (1918–1947), v: Ricerca storica e chiesa locale in Italia, Risultati e prospettive, Roma 1994, str. 497–518. L'arcivescovo C. Margotti e la Chiesa goriziana di fronte alla guerra ed ai movimenti di liberazione (1943–1945), v: I cattolici isontini nel XX secolo, III, Il Goriziano fra guerra, resistenza e ripresa democratica (1940–1947), Gorizia 1989, str. 103–186. Il Goriziano nella chiesa austriaca, 1500–1918, v: Cultura tedesca nel Goriziano, Gorizia 1995, str. 213–242.

septembru 1947 je ostalo v goriški škofiji ok. 165 000 duš, 80 župnij s 178 duhovniki, med njimi 43 slovenskih; v novogoriško apostolsko administraturo, ki ji je načeloval msgr. Franc Močnik, je prešlo ok. 150 000 prebivalcev, 139 župnij s 119 duhovniki, ki so bili vsi Slovenci. France Rupnik in Jurij Rosa sta se lotila orisati položaj Cerkve in vernikov v slovenskem delu Goriške med letoma 1945 in 1965. Gre za odnos ljudske oblasti do duhovnikov, ki ga je pogojevala tendenca po »odmrtju cerkve in religije«, kot beremo pri Rosi. Njuna pripoved, boljše registracija dogodkov in stališč, je šokantna, spada v tisto zvrst rekonstrukcij povojne represije potencialnih nasprotnikov novega režima, ki so možne šele v zadnjem desetletju. Vendar se pri takih delih, ki so grajena na omejenih arhivskih virih, in če ni upoštevan širši politični kontekst, pojavlja tudi nevarnost posploševanja. Najbrž se zato Jurij Rosa, ki zajema zgolj iz dokumentov Komunistične partije v Novi Gorici, sprašuje ali se je vse, »kar je zapisanega o sovražnem delovanju duhovščine na Goriškem in o boju komunistov proti njej, dejansko tudi zgodilo...« Nato razmišlja takole: »ob vseh ostrih bojih med dvema nasprotnikoma, ki sta se oba borila za življenjski prostor in ljudi... , najbrž niso bili vsi partijci zadržto bojeviti boljšeševiki, med duhovniki pa tudi ne vsi žrtve preganjanja« (str. 336).

V zadnji sklop štejem tri referate, ki sicer po kvaliteti ne spadajo na zadnje mesto, družijo jih le dejstvo, da obravnavajo ožje segmente zgodovinskega dogajanja, ki pa presegajo goriško ozemlje. Raul Pupo razkriva izvor in vzroke nasilja, fojb in deportacij v Julijski krajini po koncu vojne. Avtor ugotavlja raznovrstnost maja 1954 na tem ozemlju navzočih silnic, na prvem mestu porajajoče se državno nasilje, vendar postavlja nasilje na tem ozemlju v kontekst štiridesetletne konfliktnosti med dvema narodoma. Upošteva torej vzroke in posledice, ki sicer niso v premi črti, a jih italijanski publicisti večinoma ignorirajo. To dejstvo in kategorična zavrnitev ocene, da je bil storjen »genocid« nad italijanskim narodom, je, tako mislim, že posledica naših večletnih medsebojnih razprav. V razpravnem delu, ki je dodan referatom v knjigi, Nevenka Troha to podoba dopolnjuje s kratkim orisom slovenskega zgodovinijsja o tem vprašanju. Paolo Blasina, sicer avtor obsežne zgodovine tržaške cerkve med drugo vojno, posreduje kratek pregled te zgodovine v času Santinovega škofovstva. Analogno je predavanje Tarcisia Venutija o videmski cerkvi in nadškofu Nogari. Poseben je dodatek Liliane Ferrari, ki primerja vsebino dveh med vojno pisanih in pozneje objavljenih dnevnikov slovenskih duhovnikov, beneškega duhovnika Antona Cuffola ter župnika Alojza Novaka, ki je bil nedavno objavljen v Črniški kroniki. »Iz obeh dnevnikov odseva zavest,« pravi Ferrarjeva, »da sta obramba in skrb za pravice slovenskega ljudstva nesporen del njunega dušnega pastirstva.« Popolnoma zase je prispevek Franca Miccolija, ki edini govori o italijanskih državnih oboroženih enotah in sicer o goriških karabinjerjih po razpadu Italije in njihovi usodi ob koncu vojne: 70 je bilo po 1. maju izginulih ali ubitih.

Kot posebnost velja omeniti še imenik oseb in imenik krajev, ki zaključujeta knjigo in sta v podobnih zbirkah referatov prava redkost.

Tematika, ki jo vsebuje zbornik razprav z mednarodnega znanstvenega srečanja, je, kot smo videli, predvsem cerkvena zgodovina in zgodovina vernikov v različnih časih v dveh različnih sosednjih državah. Če sem v tem prikazu več pozornosti posvetila škofovski problematiki, je nisem samo zato, ker je ta osrednja tema navzoča v večini referatov, še manj zato, ker bi podcenjevala druge spremljajoče teme, temveč predvsem zato, ker je naši širši slovenski javnosti manj znana. O njej so v preteklosti temeljiteje pisali slovenski avtorji Rudolf Klinec, ki je objavljale v Italiji in je bil torej za nas težko dostopen,⁴ v Sloveniji pa Ivo Juvančič⁵ in Lavo Čermelj.⁶ V zadnjih letih je navzoča tudi v drugih in mojih raziskavah.⁷ Škofoma slovenske narodnosti, v našem primeru goriškemu nadškofu Francišku Borgiji Sedeju in tržaško-koprskemu Andreju Karlinu, pa so že posvečene podrobne obravnave v dveh zbornikih dveh simpozijev v Rimu (1988, 1996).

Milica Kacin Wohinz

⁴Primorska duhovščina pod fašizmom, Gorica 1969. Zgodovina Goriške Mohorjeve družbe, Gorica 1966. Zgodovina goriške nadškofije, 1751–1951, Gorica 1951.

⁵Primorska duhovščina pod Italijo, Srečanja, V, 1970, št. 23–24. Dr. Francišek Borgia Sedej in fašizem, Goriški letnik, 1, 1974, str. 98–112. Fašistična ofenziva proti dr. A. Fogarju, škofu v Trstu, Goriški letnik, 2, 1975, str. 101–116. Goriška duhovščina v spopadu s fašizmom, Znamenja, 1976, št. 5 in 6.

⁶Il vescovo Antonio Santin e gli Sloveni e Croati delle diocesi di Fiume e Trieste-Capodistria, Ljubljana 1953.

⁷M. Kacin – Wohinz, Iz dokumentov o preganjanju goriškega nadškofa mons. Franciška Borgia Sedeja, Idrijski razgledi, XV, 1970, št. 3. Sedej v dokumentih italijanskih oblasti, v: Sedejev simpozij v Rimu, Celje 1988, str. 242–264. Il clero sloveno nella Venezia Giulia (1927–1936), Storia contemporanea in Friuli, XXI–1991, n. 22, str. 9–57.